

De första årtusendena

INTRODUKTIONEN AV jordbruk i Skandinavien omkring 4000 f.Kr. betecknar gränsen mellan den äldre och yngre stenåldern, eller mesoliticum och neoliticum. Jordbruk har således bedrivits i Skandinavien i 6 000 år. Denna första del av jordbrukshistorien kommer att behandla neoliticum och bronsåldern fram till den senare periodens slut 500 f.Kr.

På 300-talet f.Kr. beskrev Pytheas från Massalia (Marseille i södra Frankrike) i boken "Om oceanen", hur han reste norrut från Gibraltar och av folk i södra England fick höra talas om ett land ännu längre norrut, där havet var fruset och natten varade halva året. I dessa trakter regnade det så mycket att säden fick tröskas inomhus. Detta är den första kända skrifthistoriska notisen om jordbruk i Skandinavien.

Tiden före Pytheas tillfälligtvis bevarade reseberättelse är förhistorisk. För tiden dessförinnan bygger all kunskap på arkeologiska fynd, metoder och teorier. Det gäller för övrigt i stort sett också halvannat årtusende av tiden efter Pytheas resa. Tidens människor framstår i dag som ordlösa. Deras jordbruk och jordbrukshistoria är arkeologi.

ARKEOLOGISK JORDBRUKSHISTORIA

Arkeologiska fynd är ordlösa och stumma. De består av saker, som det går att se och ta på, men de saknar ord. Det är emellertid inte detsamma som att de saknar tankar. Arkeologins metoder och teorier handlar om att vrida och vända på ordlösa saker för att förstå stumma människorsgöranden och låtanden, och tankar. Detta gäller också den förhistoriska tidens jordbrukshistoria.

Arkeologins förutsättningar kommer att medföra att den förhistoriska tidens femtusenaariga arkeologiska jordbrukshistoria inte kommer att se likadan ut som det senaste årtusendets skrifthistoriska jordbrukshistoria. Både den diskuterande texten och illustrationerna kommer att se annorlunda ut. Delvis beror detta just på att de arkeologiska fyndens innehåll är ett annat än de skrifthistoriska lämningarnas, men det beror också på att de förhistoriska

människorna och samhällena var annorlunda. Det handlar om en avlägsen, lång, föränderlig, annorlunda och, kanske, svårgripbar tid. Något av vad som kommer att vara centralt i de första fem årtusendenas jordbrukshistoria diskuteras i de närmast följande avsnitten.

Det långa tidsperspektivet

Om mormors eller farfars tid för 50 år sedan är två generationer avlägsen, så myllades det första såkornet i Skandinavien ner för bortåt 250 generationer sedan. Den långa och avlägsna tiden är arkeologins både svaghet och styrka. Enstaka, dramatiska händelser går det sällan att sätta fingret på, och skeenden, som är kortare än några decennier eller några generationer, kan sällan följas. Tiden måste styckas upp i århundraden eller perioder om fyra, fem århundraden. Periodindelningen för neoliticum och bronsåldern redovisas på sidan 50.

Det långa tidsperspektivets styrka är att långsamma, i det långa loppet väsentliga skeenden, kan studeras med överblick. Grundläggande viktiga förändringar kan skiljas ut ur tidens ständiga kaotiska ström av händelser. Ett försök att göra detta avslutar framställningen av de första årtusendenas jordbrukshistoria på sidorna 230–234.

Fossila kulturlandskap

Jordbruket är en av de stora landskaps- och miljöomdanande krafterna. Det märks i perspektiv av både årtionden och århundraden, och under det senaste decenniet har det därtill märkts hur jordbrukspolitiska beslut kan få konsekvenser för landskapet från det ena året till det andra. Egentligen började dagens kulturlandskap att utformas för många årtusenden sedan. Det kommer att bli uppenbart genom beskrivningen av de landskapsförändrande mekanismerna på sidorna 40–43, och hur det gick till kommer att framgå av historien om de förhistoriska människornas arbete och landskap på sidorna 133–153 och 177–198. Spåren av detta finns fortfarande i dagens landskap.

Från tiden omkring 1000 f.Kr. och framåt finns röjningsrösen, åkerkanter, stenhägnader och en hel del till liggande kvar ute i landskapet. Alla dessa spår kan kartläggas och fogas samman till en bild av ett fossilt kulturlandskap som ligger insprängt i, eller så att säga under, dagens landskap. Egentligen är det många olika fossila kulturlandskap från olika tider. Dessa fossila kulturland-

skap med sina gårdsplatser, åkrar, ängar och fågator är en förnämlig källa till kunskap om äldre tiders jordbruk. Det blir tydligt speciellt i bokens andra del.

Från tiden före omkring 1000 f.Kr. finns knappast några spår att studera som fossila kulturlandskap. Det beror inte bara på att det är länge sedan, utan också på att jordbruket bedrevs på ett annat sätt än senare. Tidens landskap får rekonstrueras med mera indirekta medel, vilket emellertid inte är någon omöjlighet.

Jag har omväxlande använt orden "landskap" och "kulturlandskap". Orden är värda en kommentar. Ett kulturlandskap är ett människoskapat landskap eller ett av människor upplevt landskap. I dag och sedan lång tid tillbaka finns inga landskap som inte är påverkade av människors verksamhet, och som inte människor har färdats i och gjort sig tankar om. Skillnaden mellan landskap och kulturlandskap är inte särskilt intressant. Då och då kan det emellertid vara värt att använda ordet "kulturlandskap" för att påminna om att jordbruket i hög grad har skapat sitt eget landskap.

Lågenergiteknologi och extensivt jordbruk

Jordbruket under neoliticum och bronsåldern bedrevs med rela-

Ett röjningsröse och ett gravröse. Ett fossilt kulturlandskap från omkring 500 f.Kr; Äsphult i Skåne.

tivt enkla redskap. Stenröjning och fortgående brukning av samma marker förekom bara i begränsad utsträckning. Jordbruket utnyttjade stora arealer med en liten arbetsinsats. Benämningen ”extensivt jordbruk” passar bra. Detta torde vara en del av förklaringen till att inget fossilt kulturlandskap finns bevarat. Ytterligare en delförklaring presenteras på sidorna 52–54.

Arbetet med händerna och kroppen betydde mera än dragdjurens arbete. Mullvändande plogar och harvar förekom inte, självfallet inte heller några maskiner. Gödsel användes inte, i varje fall inte systematiskt och regelbundet. Liar och alla andra järnredskap saknades. Det var sten- och bronsålder. I jordbruket användes enkel teknik och föga energi. Benämningen ”lågenergiteknologi” är adekvat. Att redskapen var enkla betyder emellertid inte att de var osofistikerade, kanske tvärtom. Så långt redskapen och arbetet är kända genom arkeologiska fynd, beskrivs de på sidorna 133–152.

Tysta och ordlösa människor

De förhistoriska människornas kulturlandskap, jordbruk och andra göranden, liksom deras livsmönster, måste förstas utifrån deras materiella kultur. Med materiell kultur avses byggnader och alla slags föremål, till exempel kläder och redskap, men också så skilda ting som går att se och ta på, som köksavfall, kroppstatueringar, målningarna på husväggarna och öronringar. Det är människornas skapande och användning av den materiella kulturen, som ger kunskap om deras förhållande till varandra och till sin omgivning. Ord och tankar, arbete och livsmönster, finns som materiell kultur eller snarare som de arkeologiska fynden av människornas en gång levande materiella kultur.

I detta sammanhang intresserar inte minst människornas arbete med att skapa och upprätthålla ett kulturlandskap. Detta kulturlandskap finns inte för tiden före omkring 1000 f.Kr. kvar som ett fossilt kulturlandskap. Däremot finns det kvar som otaliga andra mer svårtydliga spår ute i landskapet. Från arkeologiska utgrävningsplatser och från geologiska provtagningsplatser finns pollenkorn, benbitar, förkolnade frön och en del annat från det förhistoriska landskapets växtlighet och djurvärld. Alltsammans är smått och fragmentariskt, men det kan pusslas samman till bilder av det förhistoriska kulturlandskapet och av människornas relationer till kulturlandskapet. Arkeologin arbetar då naturvetenskapligt tillsammans med ämnen som paleobotanik och osteologi. Detta belyses utförligare på sidorna 47–50, 70–72 och 78–79.

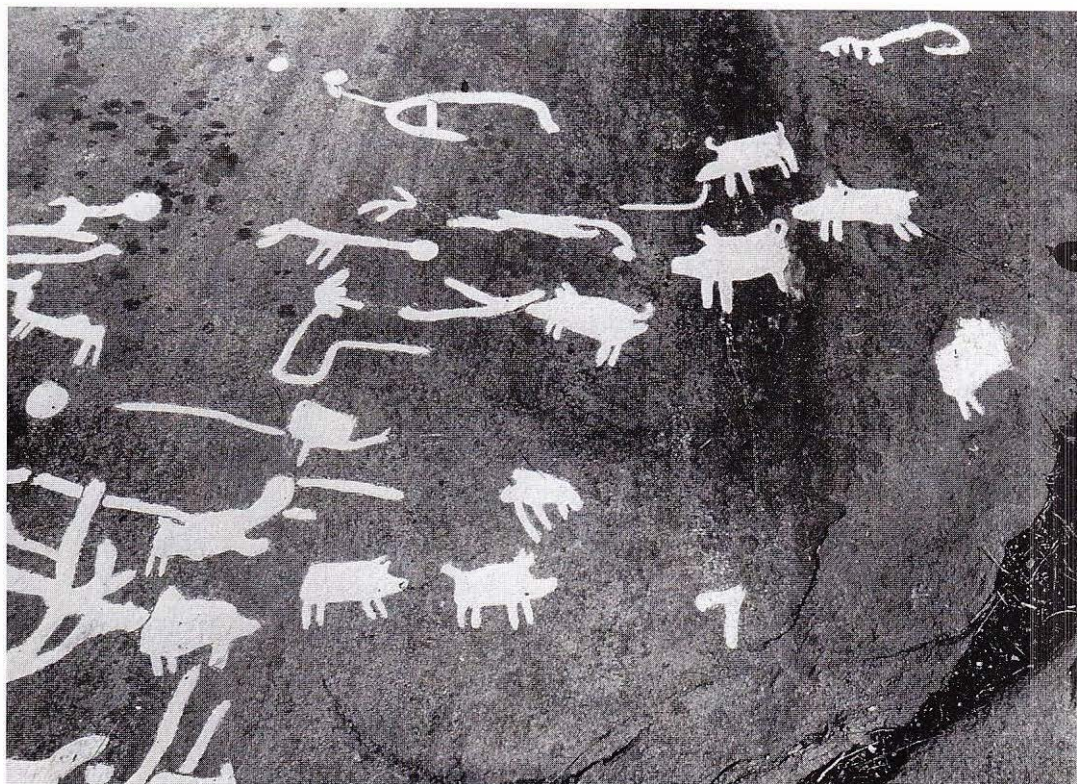
Arkeologins tysta och ordlösa källmaterial skapar tysta och ordlösa arkeologiska människor. Detta innebär både begränsningar och möjligheter jämfört med ett skrifthistoriskt studium. I fortsättningen kommer möjligheterna att synas mera än begränsningarna. Svårigheterna kommer att synas tydligast på sidorna 207–215 och 222–228, där diskussionen handlar om jordbrukets mindre jordnära sidor. Det blir annorlunda människor jämfört med den skrifthistoriska tidens, men det är inte bara karaktären hos källmaterialet som gör dem annorlunda. De var annorlunda.

Annorlunda människor och livsmönster

De förhistoriska människorna hade språk, tankar och känslor som vi. De hade uppenbarligen andra slags hus och kläder än vi, organiserade sig i samhällen på andra sätt än vi och livnärde sig på andra sätt, och de talade helt säkert ett för oss obegripligt språk, tänkte på ett annat sätt och hade andra känslor än vi. De var både lika oss som människor och annorlunda, och de skulle ha varit obegripliga ifall vi hade träffat dem.

De förhistoriska människorna kan tilldelas etiketter som ”för-

Årder, grisar och en hel del obegripligheter på hällristning från bronsåldern, Brastad i Bohuslän.

industriella”, ”förvetenskapliga” och ”primitiva”, varvid det senare ordet betyder att de tänkte med en annan sorts logik utifrån andra förutsättningar än vi. De var djupgående annorlunda. Antagligen är det intressantare att försöka göra sig bilder av stenålderns och bronsålderns människor genom att hämta idéer från sentida icke-västerländska samhällen i Australien och Afrika än genom att försöka följa en tradition bakåt i tiden från det äldre bondesamhället i Skandinavien genom medeltiden och järnåldern. På sidorna 199–216 gör jag ett försök att fånga de annorlunda livsmönstren under neoliticum och bronsåldern. Försöket kommer varken att bygga på uttalade etnografiska eller etnologisk-historiska jämförelser. I stället kommer de arkeologiska fynden att stå i centrum för diskussionen. I bakgrunden finns dock hela tiden jämförelserna. Orden måste hämtas någonstans ifrån. Arkeologins människor är själva ordlösa. Att sätta ord på ordlösa och annorlunda människor är den arkeologiska utmaningen.

Att förstå förändring

Den arkeologiska jordbrukshistoriens styrka är, att den kan överblicka grundläggande viktiga förändringar i den förhistoriska tidens långa tidsperspektiv. Men om samtidigt de förhistoriska samhällena uppfattas som grundläggande olika vårt eget, så leder detta till problem. Den centrala frågan är ju: Hur och varför sker förändringar? Men hur ska man veta vilka förändringar som är viktiga och vilka faktorer som förklarar förändringarna i annorlunda svårförståeliga samhällen?

Frågorna skisserar en arkeologins paradox, som läsaren får ha i minnet genom de följande sidorna och särskilt erinra sig mot slutet av framställningen på sidorna 230–236, där förändringar under de fyra första årtusendena av skandinaviskt jordbruk diskuteras. Det finns ingen enkel utväg ut ur paradoxen. Däremot finns det förenklade. En är det kulturekologiska synsättet.

Kulturekologi

Jordbruk är ett växelspel mellan växter, djur och människor. Det handlar således om ekologi eller, eftersom människor är inblandade, humanekologi. Ett ekologiskt synsätt måste alltid ligga till grund för att förstå jordbruk. I nästa kapitel behandlas därför de ekologiska förutsättningarna för jordbruk inom Sverige och hur dessa har förändrats genom årtusendena.

En helt annan fråga är, om de ekologiska förändringarna kan

förklara årtusendena av förändringar inom jordbruket och jordbrukssamhällena, jordbrukstekniken och de jordbrukande människornas livsmönster. Det skulle vara ett kulturekologiskt synsätt. I min jordbrukshistoria om stenåldern och bronsåldern, och i de följande delarna av hela denna svenska jordbrukshistoria, kommer den ledande tanken att vara att de ekologiska ramarna för jordbruket är just bara ramar, medan jordbrukets och jordbrukssamhällenas variation och förändringar måste förklaras på andra sätt. Varje del kommer att avslutas med en långtidsöversikt över väsentliga förändringar under det aktuella tidsskedet.

FRÅN NORR TILL SÖDER

Detta är en svensk jordbrukshistoria. Den ska handla om Sverige, men staten Sverige har inte funnits i något som liknar dess nuvarande form förrän ganska nyligen. För större delen av den svenska jordbrukshistoriens tid är Sveriges nuvarande gränser godtyckliga eller problematiska. För stenåldern och bronsåldern gäller det första. Nuvarande avgränsning, som landet har haft sedan 1814, är varken bättre eller sämre än någon annan att skriva arkeologisk jordbrukshistoria om. I själva verket har den några uppenbara fördelar.

Trivialt är att de arkeologiska fynden i museisamlingar och arkiv ligger ordnade efter hur Sverige var avgränsat och indelat vid 1800-talets slut. Intressantare är att den långa nord-sydliga utsträckningen innehåller en avsevärd variation: från de lappländska fjällena till de skånska slätterna. Trots det föregående avsnittets deklARATION att ekologisk variation inte kan förklara den fulla samhällsliga variationen, kommer den nord-sydliga ekologiska variationen att bli ett ledmotiv i fortsättningen.

LITTERATUR

Litteraturanvisningar återkommer efter varje kapitel. Litteraturen är ordnad efter teman. Den upptar en blandning av lättsam läsning och fackpublikationer. Nästan all den förtecknade litteraturen är svensk om än inte alltid svenskspråkig. Tyngdpunkten ligger på översiktslitteratur från det senaste decenniet till och med 1996.

Underlaget för den arkeologiska forskningen utgörs till stor del av utgrävningsrapporter och andra otryckta handlingar. Dessa finns relativt fullständigt samlade i Antikvarisk-topografiska arkivet vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Mycket finns också länsvis i de olika läns museernas arkiv. Mycket annat finns ännu inte arkiverat offentligt tillgängligt utan måste sökas upp hos de olika fältarbetande arkeologiska institutionerna. Alla dessa sorters handlingar är inte förtecknade i det följande. Listan upptar endast tryckta skrifter som är tillgängliga i bibliotek, åtminstone arkeologiska fackbibliotek, såsom Vitterhetsakademiens bibliotek i Stockholm och universitetsbiblioteken.

Arkeologisk jordbrukshistoria har skrivits förut för Skåne (Berglund 1991), mera generellt ur ett ekologiskt perspektiv (Rausing 1981) och som kulturlandskapsdiskussion (Welinder 1992, 1993).

För Danmark finns en utmärkt populärvetenskaplig jordbrukshistoria (Hedeager & Kristiansen 1988).